

Ευθυμία Λεμονιάτη – Κυριάκος Ιακωβίδης
(επιμέλεια)

ΣΑΛΑΜΙΟΥ
Ιστορία και Πολιτισμός
Πρακτικά Ημερίδας

Λευκωσία 2023

Περιεχόμενα

Εισαγωγή, Ευθυμία Λεμονιάτη – Κυριάκος Ιακωβίδης	9
Γιώργος Γεωργής: Η Σαλαμιού στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας	11
Χρίστος Κ. Κυριακίδης: Δημογραφικά δεδομένα Σαλαμιούς κατά την Αγγλοκρατία	21
Μαρία Μιχαήλ: Εθνική προσφορά της Σαλαμιούς και συμμετοχή σε πολέμους	33
Μητροπολίτης Πάφου Τυχικός: Ναοί, μονές και ξωκκλήσια της κοινότητας Σαλαμιούς (χώροι εκκλησιαστικής και ιστορικοαρχαιολογικής αναφοράς)	45
Κωστής Κοκκινόφτας: Ο Κύπριος ευεργέτης του Ελληνισμού της Κιλικίας, Κωνσταντίνος Μαυρομάτης (1831-1903).	57
Ευθυμία Λεμονιάτη: Τα προικοσύμφωνα της Σαλαμιούς, άρωμα μιας άλλης εποχής.	75
Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων και επιμελητών του τόμου.	91

Μητροπολίτης Πάφου Τυχικός

Ναοί, μονές και ξωκκλήσια της κοινότητας Σαλαμιούς (χώροι εκκλησιαστικής και ιστορικοαρχαιολογικής αναφοράς)

Η κάθε κοινότητα σε κάθε εποχή αυτό που είχε να προβάλλει περισσότερο ήταν οι χώροι λατρείας της.

Σκοπός του άρθρου είναι να παρουσιάσουμε τους ναούς της Σαλαμιούς με όσα στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας.

Ο ενοριακός ναός της Αγίας Βαρβάρας

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο πρώην ενοριακός ναός της Σαλαμιούς, ο οποίος είναι αφιερωμένος στον άγιο Γεώργιο, ήταν ετοιμόρροπος¹ και πολύ μικρός για τις ανάγκες του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού της κοινότητας. Με απόφαση των αρχών της κοινότητας είχε αποσταλεί αντιπροσωπία στην Μερσίνα της Μικράς Ασίας² για να

¹ *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου 1902.

² Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι οι ιερείς του χωριού παπά Καλλίνικος Παπαϊωάννου και ο πατέρας του παπά Ιωάννης, με επικεφαλής τον Δ. Ζ. Πιερίδη είχαν μεταβεί στην Μερσίνα. Ευθυμία Λεμονιάτη, *Η κοινότητα της Σαλαμιούς κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας*, διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα της Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Πάφος 2018, σ. 31. Στέλιος Π. Κεδαρίτης, «Θρησκευτικά θέματα. Ιερός ναός Αγίας Βαρβάρας Σαλαμιούς», στο *περιοδικό Η Σαλαμιού της Πάφου*, Πολιτιστικός Όμιλος Σαλαμιούς 2021, σ. 25-26. Στην εφημερίδα πάντως δεν καταγράφονται τα πιο πάνω ονόματα των ιερέων, αντίθετα καταγράφεται το 1902 όνομα του ιερέα Χριστόδουλου Χ"Γεωργίου και γίνεται αναφορά ότι ο Δ. Ζ. Πιερίδης διεξήγαγε όλες τις συνεννοήσεις με τον Μαυρομάτη. *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου 1902. Ιερέας πάντως στη Σαλαμιού με το όνομα Χριστόδουλος υπήρξε και ήταν παιδί του παπά Μελέτιου, τελευταίου μοναχού της μονής Σαλαμιωτίσσης και αδερφός του πρέπει να υπήρξε ο παπά Ιωάννης, πατέρας του παπά Καλλίνικου. Συνεντεύξεις με την Φρειδερίκη Νικολάου, μητέρα του γράφοντος μακρινή απόγονη των ιερέων Μελετίου και Χριστοδούλου: 12.5.2019 και με τον Σολωμή Ιωάννου: 4.7.2022, κατατεθειμένες στο αρχείο του γράφοντος. Συμπεραίνουμε από τα πιο πάνω στοιχεία ότι ο ναός της Αγίας Βαρβάρας κτίστηκε επί εποχής του παπά Χριστόδουλου, αυτό επιβεβαιώνει και η καταγραφή του ονόματός του στην εφημερίδα. *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου 1902. Τον ίδιο καιρό θα ζούσε επίσης και ο παπά Ιωάννης, ενώ

ζητήσουν βοήθεια από τον μεγαλέμπορο με ρίζες από τη Σαλαμιού, Κωνσταντίνο Μαυρομάτη. Ο Μαυρομάτης διέμενε και εργαζόταν εκεί και ευεργέτησε τον τοπικό Ελληνισμό με την ίδρυση των Μαυρομάτειων εκπαιδευτηρίων, ήταν επίσης και μεγάλος ευεργέτης της μονής του Αποστόλου Ανδρέα στην Καρπασία. Πράγματι, ανταποκρίθηκε και δώρισε το ποσό των διακοσίων αγγλικών λιρών, το οποίο την εποχή εκείνη ήταν αρκετά μεγάλο.³ Πιθανότατα, ο Μαυρομάτης υποσχέθηκε ότι το ποσό των 200 λιρών ήταν για να αρχίσει ο ναός και στη συνέχεια θα έδινε και άλλα χρήματα για την αποπεράτωσή του, αυτό άλλωστε διασώζει και η παράδοση των κατοίκων της Σαλαμιούς. Με αυτές τις προσδοκίες, μαζί με τις ελπίδες, όπως καταγράφονται σε εφημερίδα της εποχής,⁴ να βρεθούν και άλλοι ζάπλουτοι χωριανοί του εξωτερικού και να μιμηθούν τον Μαυρομάτη ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του ναού. Την τότε εποχή δεν υπήρχαν αρχιτέκτονες και άδειες οικοδομής παρά μόνο μάστορες οι οποίοι γνώριζαν την τέχνη της οικοδόμησης ναών. Η τάση της εποχής εκείνης ήταν να κτίζονται ναοί από μαστόρους από το Καϊμακλί. Έτσι με μαστόρους τους Χριστοφή και Νικολή από το Καϊμακλί και με οικοδομικό υλικό (πέτρες) από τα βουνά Λακριά και Παούρα άρχισε η ανοικοδόμηση.⁵

Το έργο της οικοδόμησης, ή ανοικοδόμησης ενός ναού, την τότε εποχή αφορούσε ολόκληρη την κοινότητα. Έτσι, ο καθένας βοηθούσε εθελοντικά όπως μπορούσε για να μειωθεί το κόστος. Όσοι, για παράδειγμα, ήταν κτίστες επικουρούσαν τους μαστόρους, άλλοι μετέφεραν πέτρες και χαλίκια, άλλοι νερό, οι γυναίκες έφτιαχναν φαγητό για τους εργάτες και γενικά από κοινού όλοι παρείχαν κάθε βοήθεια.

ο γιός του παπά Ιωάννη παπά Καλλίνικος δεν θα ήταν ιερέας την εποχή εκείνη αλλά λίγο αργότερα. Περί του παπά Καλλίνικου γνωρίζουμε μόνο τη γέννηση και το θάνατό του (1872-1960) ενώ δεν ξέρουμε πότε έγινε ιερέας. Αρχείο Ιερέων Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου (καταγραφή πρωτοσύγκελου Τυχικού).

³ Το 1902 οι αντιπρόσωποι του χωριού, οι επίτροποι της Εκκλησίας, Κωνσταντίνος Ιωάννου, Αργυρός Χ' Ιωάννου, Παναγιώτης Σάββα, Αργυρός Γεωργίου, Πιάγκος Θεοδώρου και Χαράλαμπος Νικολάου ο παπά Χριστόδουλος Χ' Γεωργίου, καθώς και ο κοινοτάρχης του χωριού Παυλής Παντελή μαζί με άλλα εκατό ονόματα, θεώρησαν υποχρέωσή τους να ευχαριστήσουν μέσα από την εφημερίδα *Αλήθεια* τον Μαυρομάτη γι' αυτή τη δωρεά. *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου 1902.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Λεμονιάτη, ό.π., σ. 31 και Κεδαρίτης, ό.π., σ. 25-26.

Ο θάνατός του Μαυρομάτη το 1903, μόλις ένα χρόνο μετά την έναρξη των εργασιών οικοδόμησης του ναού, ήρθε να ανατρέψει τις προσδοκίες των κατοίκων. Παρόλα αυτά, όταν ζητήθηκε ξανά βοήθεια από τα παιδιά του Μαυρομάτη αυτοί έδωσαν άλλες εκατό λίρες Αγγλίας. Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν πολύ δύσκολα και ανέστειλαν ουσιαστικά την ολοκλήρωση του ναού. Η ανάγκη εξεύρεσης έτοιμου υλικού το οποίο να μην χρειάζεται επιπλέον κατεργασία τούς οδήγησε στο να μεταφέρουν όλες τις πέτρες από τα ερειπωμένα κελιά της μονής Παναγίας Ελεούσας (Σαλαμιώτισσας)⁶ καθώς και μεγάλο μέρος από το ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος το 1902 ήταν ετοιμόρροπος.⁷ Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό να βοηθήσει, ούτε και το γεγονός ότι πολλοί χωριανοί πουλούσαν ή έβαζαν υποθήκη τις περιουσίες τους για να δωρίσουν τα χρήματα για την εξόφληση του χρέους που συνεχώς ανέβαινε.⁸ Υπολείπονταν σημαντικά έργα όπως η μόνωση του ναού, η τοποθέτηση πορτοπαραθύρων, δαπέδου κλπ. που καθιστούσαν τον ναό μη λειτουργήσιμο με κίνδυνο ακόμη και να καταρρεύσει. Οι κάτοικοι της Σαλαμιούς σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μετά την έναρξη των εργασιών για ανοικοδόμηση αναγκάζονταν πολλές φορές να εκκλησιάζονται στα γειτονικά χωριά, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες. Αυτό που χρειαζόταν, όπως σημειώνει εφημερίδα της εποχής, ήταν πρωτοβουλία για διενέργεια εράνου, προφανώς και εκτός της κοινότητας, για να μαζευτούν χρήματα για την ολοκλήρωση του έργου.⁹ Ο ναός τελικά με πολλές δυσκολίες

⁶ Μοναχή Αγάθη, *Ιερά Μονή Σαλαμιώτισσης. Ένα θαύμα μέσα στους αιώνες*, Σαλαμιού 2004, σ. 18-19. Μετέφεραν τις πέτρες από τα κελιά της Παναγίας Ελεούσας γιατί ήταν ερειπωμένα και θεώρησαν ότι το έργο που θα επιτελείτο θα ήταν θεάρεστο εφόσον δεν πήραν τις πέτρες για δικούς τους σκοπούς αλλά για ανέγερση ναού τον οποίο είχαν τόσο ανάγκη. Από την άλλη, δεν πείραξαν τον ναό της μονής από ευλάβεια προς την ιερότητα του.

⁷ Το ότι ήταν ετοιμόρροπος το πληροφορούμαστε από εφημερίδα της εποχής. *Αλήθεια*, Λεμεσός 21 Ιουνίου 1902. Τώρα πως γίνεται να κατεδάφισαν ναό για να πάρουν τις πέτρες; Αυτό που θεωρούμε σήμερα αδιανόητο πρέπει να το ερμηνεύουμε με τα δεδομένα της εποχής, μια εποχή που ήταν σύνηθες να κατεδαφίζονται παλαιοί ναοί για να κτιστεί στον ίδιο χώρο μεγαλύτερος.

⁸ Τα ποσά όπως παρατηρούμε από εφημερίδες της εποχής ανέβαιναν κατά πολύ, £2000 το 1934, £4000 το 1935. *Πάφος*, Πάφος 23 Νοεμβρίου 1934. *Αλήθεια*, Λεμεσός 8 Μαρτίου 1935. *Πάφος*, Πάφος 2 Νοεμβρίου 1939.

⁹ *Πάφος*, Πάφος 2 Νοεμβρίου 1939.

ολοκληρώθηκε επί μητροπολίτη Πάφου Φωτίου και εγκαινιάστηκε από τον ίδιο στις 28 Ιουλίου 1955.¹⁰

Αξίζει εδώ να σταθούμε λίγο στην περιγραφή του ναού, ο οποίος να σημειώσουμε ότι είναι από τους μεγαλύτερους ναούς που κτίστηκαν από τους Καϊμακλιώτες μαστόρους στην μητροπολιτική επαρχία Πάφου.¹¹ Είναι μονόκλιτος και καλύπτεται με οξυκόρυφη καμάρα κατά μήκος η οποία διακοσμείται με οξυκόρυφα σταυροθόλια. Στο κέντρο ο μεγάλος τρούλος διαμορφώνεται ως οκτάγωνος εξωτερικά και κυκλικός εσωτερικά, εδράζεται σε τετράγωνη βάση η οποία διοχετεύει το βάρος του τρούλλου στον νότιο και βόρειο τοίχο αντίστοιχα ενώ ανατολικά και δυτικά στηρίζεται με εσωτερικά οξυκόρυφα σφενδόνια τα οποία δημιουργούν και τα τέσσερα λοφία του τρούλου. Οι πλάγιοι εξωτερικοί τοίχοι διαμορφώνονται με τόξα που απολήγουν σε παραστάδες. Οι προσόψεις του ναού ειδικότερα εκτός από στοιχεία φραγκοενετικής περιόδου διακοσμούνται και με νεοκλασικά στοιχεία. Ο ναός έχει τρεις βασικά εισόδους και άλλες δύο βοηθητικές ενώ χαρακτηριστικά είναι τα επτά μεγάλα παράθυρα και οι πολλοί φωταγωγοί για καλύτερο φωτισμό και εξαερισμό του ναού. Το κωδωνοστάσιο στο νοτιοδυτικό άκρο του ναού το οποίο ανεγέρθηκε το 1954¹² είναι λιτό, σε αντίθεση με άλλα κωδωνοστάσια

¹⁰ Από αναθηματική πλάκα εγκαινίων στο ναό που είναι τοποθετημένη στο βόρειο τοίχο.

¹¹ Για την ακρίβεια είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος μετά από αυτόν της Παναγίας στη Βάσα Κοιλανίου ο οποίος κτίστηκε τα έτη (1897 - 1900) και με τον οποίο έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας έχει εξωτερικές διαστάσεις 31μ. μήκος 12.50μ. πλάτος και 17.50μ. ύψος. Ευχαριστούμε τον Χριστόδουλο Παπαχριστοδούλου που μας παρέιχε τις μετρήσεις αυτές. Ο ναός έχει ομοιότητες με τον ναό της Παναγίας του Ευαγγελισμού στη Βάσα Κοιλανίου η οποία είναι περίπου ιδίων διαστάσεων (εξωτερικές διαστάσεις: μήκος 41.60μ, πλάτος 12.50μ). Ευχαριστούμε επίσης τον Δημήτριο Καππαή και Μιχάλη Μοσφίλη που μας παρέιχαν τις διαστάσεις αυτές. Συνήθως, οι ναοί αυτού του τύπου, που κτίστηκαν σε όλη την Κύπρο λίγο πριν το τέλος της Τουρκοκρατίας, κτίζονταν επί τη βάση προγενέστερου ναού. Ήταν μονόκλιτοι και καλύπτονταν με απλοποιημένης μορφής οξυκόρυφες καμάρες και σταυροθόλια, σπάνια με τρούλο. Η αρχιτεκτονική τους παίρνει στοιχεία σε απλοποιημένη μορφή από ναούς της φραγκικής και ενετικής περιόδου. Έχουν τρεις κύριες εισόδους και χαρακτηρίζονται για τα μεγάλα παράθυρα, σε αντίθεση με ναούς των προηγούμενων περιόδων. Διομήδης Μυριανθεύς, «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (13^{ος} - 20^{ος} αιώνας)», στο Λευκή Μιχαηλίδου (επιμ.) *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια τέχνης και αγιότητας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 2000, σ. 71-96 (στις σ. 84-86).

¹² Όπως πληροφορούμαστε από εφημερίδα της εποχής ζητούνταν προσφορές για την ανέγερσή του καθώς και του γυναικωνίτη. *Έθνος*, Λευκωσία 15 Αυγούστου 1954.

της ίδιας περιόδου τα οποία είναι ψηλά και μνημειώδη.¹³ Το ίδιο έτος θα πρέπει να κατασκευάστηκε και ο γυναικωνίτης.¹⁴

Ο ναός κατά τον 21^ο αιώνα έχει εν μέρει αγιογραφηθεί, ξεχωρίζει σε αυτόν ο παντοκράτορας, το μαρτύριο της Αγίας Βαρβάρας και η Πλατυτέρα. Ο ναός πανηγυρίζει κάθε χρόνο στις 4 Δεκεμβρίου και την Τετάρτη της Διακαινησίμου εβδομάδας.¹⁵

Η μονή της Παναγίας Ελεούσας – στις μέρες μας Παναγίας Σαλαμιωτίσσης

Η μονή Παναγίας Σαλαμιωτίσσης έκανε την κοινότητα Σαλαμιού γνωστή στον ορθόδοξο χώρο, λόγω των εράνων που έγιναν για την επανοικοδόμηση και επαναλειτουργία της. Το μόνο βέβαια που διασώζεται από την παλαιά μονή είναι το καθολικό¹⁶ της που ανάγεται στον 16^ο αιώνα, η εφέστιος εικόνα της Παναγίας Ελεούσας που ανάγεται στον 13^ο αιώνα και μερικές εικόνες και κειμήλια της μονής.¹⁷ Το καθολικό της μονής πρόκειται για μονόκλιτο ναό με χαμηλή καμαρο-οξυκόρυφη στέγη η οποία ενισχύεται εσωτερικά από ένα μόνο οξυκόρυφο σφενδόνιο.¹⁸

¹³ Μυριανθεύς, ό.π., σ. 87. Στην περιοχή της μητρόπολης Πάφου, ειδικά, αυτό δεν ισχύει αφού τα περισσότερα κωδωνοστάσια τα οποία κτίστηκαν είναι λιτά και χαμηλά. Εξαιρέση αποτελούν ελάχιστα κωδωνοστάσια όπως αυτό στον ναό του Τιμίου Σταυρού στο Όμοδος, του Αποστόλου Φιλίππου στο Άρσοις, του Αγίου Μηνά στο Νέο Χωριό Πάφου.

¹⁴ Έθνος, Λευκωσία 15 Αυγούστου 1954.

¹⁵ Εκκλησίες – Εωκκλήσια Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, Καταγραφή Πρωτοσύγκελου Μητροπόλεως Πάφου Τυχικού. Ιδιωτικό αρχείο.

¹⁶ Καθολικό ονομάζουμε τον κεντρικό και κύριο ναό μιας μονής που περιβάλλεται με τα κελιά των μοναχών – μοναχουσών. Μια μονή μπορεί να έχει πολλά παρεκκλήσια εντός και εκτός της αλλά έχει τον κύριο ναό, ο οποίος είναι και ο μεγαλύτερος σε μέγεθος- εκεί συγκεντρώνονται οι μοναχοί καθημερινώς για τις λατρευτικές συναξείς τους.

¹⁷ Μοναχή Αγάθη, ό.π., σ. 15,25.

¹⁸ Ο ναός έχει εξωτερικές διαστάσεις μήκους 12. 80μ (εσωτερικά ο ναός έχει τις εξής διαστάσεις: ο κύριος ναός 8.90Χ4.95εκ., εντός του ιερού βήματος η αψίδα έχει βέλος 1.30, σύνολο –μαζί με τον χώρο που καταλαμβάνει η αγία τράπεζα και το τέμπλο– έχει μήκος 3.50 και χορδή 3.50). Το πλάτος εξωτερικά του ναού είναι στα 7.20μ. Ο ναός, ο οποίος έχει και ανωδομή (ύψους περίπου ενός μέτρου), έχει ύψος περίπου στα 7 μέτρα μέχρι την κορυφή της χαμηλής οξυκόρυφης στέγης η οποία με την αποκατάσταση του Τμήματος Αρχαιοτήτων αφαιρέθηκαν τα γαλλικού τύπου κεραμίδια και σήμερα καλύπτεται με βυζαντινού τύπου,

Δυστυχώς οι πηγές, εκτός από ελάχιστες νεότερες, δεν μας δίνουν και πολλές πληροφορίες, συμπεραίνουμε όμως από την εφέστιο εικόνα της ότι θα είχε την αρχή της ιστορίας της από εκείνη την περίοδο (13^{ος} αιώνας). Άλλωστε, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στην Κύπρο (11^{ος} 12^{ος} αιώνας) σημειώνεται ιδιαίτερη αύξηση των μονών και μοναχών στο νησί.¹⁹

Παράδοξο είναι ότι ο Ρώσος μοναχός Βασίλειος Μπάρσκυ ο οποίος ενώ επισκέφτηκε τις μονές Παναγίας του Σίντη στην Πενταλιά, Τιμίου Σταυρού στην Αρμίνου, Αγίου Γεωργίου στα Μέσανα οι οποίες γειτνιάζουν με την κοινότητα Σαλαμιού, δε μας αφήνει έστω μια απλή αναφορά για τη μονή.²⁰ Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός περιλαμβάνει ονομαστικά τη μονή Παναγίας Ελεούσας (σήμερα Σαλαμιωτίσσης) ανάμεσα στις 16 εν λειτουργία μονές στην Μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου.²¹ Ο Rupert Gunnis το 1936 γράφει ότι ο ναός ανάγεται στον 16^ο αιώνα και επιδιορθώθηκε το 191 ενώ το εικονοστάσι, όπως αναφέρει, ήταν κατεστραμμένο στο μεγαλύτερο του μέρος.²² Ο Τσικνόπουλλος που συνήθως παρέχει κάποιες πληροφο-

όπως θα ήταν η αρχική της μορφή. Στον βόρειο τοίχο του ναού είχαν προστεθεί –σε άγνωστη χρονική στιγμή στο παρελθόν– τρεις ισομεγέθεις παραστάδες με πλάτος 1.25εκ. και βάθος 60εκ. Οι οξυκόρυφες θύρες του ναού, μία στα νότια που είναι η κύρια είσοδος σήμερα και μία στα δυτικά, είναι σχετικά μεγάλες, το ορθογώνιο παράθυρο του ιερού έχει διαστάσεις 60Χ20 εκ., ο δυτικός φευκτής πάνω από την δυτική είσοδο του ναού είναι τετράγωνου σχήματος και σχετικά αρκετά μεγάλος. Κάτι παράδοξο: στο ναό εσωτερικά δεν έχει καθόλου τυφλές ασίδες στο νότιο ή βόρειο τοίχο, αν και συνηθίζοταν σε ναούς της ίδιας περιόδου να έχουν από ένα μέχρι και έξι τέτοιες τυφλές ασίδες, όπως για παράδειγμα της Αγίας Παρασκευής, όπως θα δούμε πιο κάτω.

¹⁹ Η πρώτη αναφορά που εντοπίσαμε για την μονή είναι σε οθωμανικό έγγραφο της μονής Κύκκου του έτους 1656 για κάποιο παπά Παρθένιο από τη μονή Σαλαμιού. Όπως αναφέρεται, ο παπά Παρθένιος ορίζεται ως μοναδικός κληρονόμος κάποιου Φιλίππου από τη Λεμεσό, ο οποίος άφησε αρκετά μεγάλη περιουσία σε αυτόν. Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Τόμος Α', Λευκωσία 1993, σ. 132-133.

²⁰ Άντρος Παυλίδης (επιμ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, Τόμος Β', Λευκωσία 1994, σ. 701-702.

²¹ Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Φιλόκυπρος, Λευκωσία 1997³, σ. 588.

²² Η μοναχή Αγάθη, ηγουμένη σήμερα της μονής, αναφέρει –μέσα από την παράδοση– ότι η φωτιά που ξέσπασε στον ναό έκαψε το τέμπλο, διασώθηκαν όμως οι εικόνες. Μοναχή

ρίες για τις μονές, άλλοτε μας συνηθίζει στο να προσθέτει και δικές του θεωρίες γύρω από αυτές, δε μας δίνει αρκετά στοιχεία. Βασικά, επαναλαμβάνει τις πληροφορίες του Gunnis και παραθέτει αναφορά απολεσθέντων κωδικών του 1805 και 1866 της μητροπόλεως Πάφου που καταγράφουν την περιουσία της μονής.²³

Από την αναφορά του Κυπριανού²⁴ φαίνεται ότι η μονή επιβίωσε κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας στο νησί, ενώ μέσα από την παράδοση βλέπουμε ότι ο τελευταίος μοναχός, πρώτα έγγαμος ιερέας Μιχαήλ και μετέπειτα Μελέτιος μοναχός (1750-1828), το 1808 αφιέρωσε την δεσποτική εικόνα της Θεοτόκου στη μονή.²⁵ Φαίνεται, όμως, όπως και για πολλές άλλες μονές, τα έτη που ακολούθησαν του 1821 ήταν δυσοίωνα. Αρχές του 20^{ου} αιώνα το μόνο που διασωζόταν στη μονή ήταν το καθολικό της ενώ τα ερειπωμένα κελιά θεώρησαν ότι θα ήταν αχρείαστα πλέον για τη μονή και έτσι μάζεψαν τις έτοιμες λαξευμένες πέτρες για να κτιστεί ο ναός της Αγίας Βαρβάρας.²⁶ Αμέσως μετά ολόκληρη η περιουσία της μονής πωλείται και χαρίζεται οριστικά.²⁷ Το 1953 με τους σεισμούς στην Πάφο ο ναός, ό,τι απέμεινε από αυτόν, υπέστη μεγάλη ζημιά, έτσι επιδιορθώνεται

Αγάθη, ό.π., σ. 19-20. Σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή στον ναό γνωρίζουμε ότι ο ναός έτυχε επιδιόρθωσης το 1916. «Επιδιορθώθη επί Μητροπολίτου Πάφου Κου Ιακώβου α' Έτος 1916 Μαρτίου 25». Επιγραφή την οποία αναγνώσαμε μετά μεγάλης δυσκολίας καθότι αυτή είναι στον βόρειο τοίχο και την καλύπτει το μεγάλο προσκυνητάρι της εφέστιας εικόνας της Παναγίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Gunnis ανάγει την εφέστιο εικόνα της Παναγίας στον 16ο αιώνα αντί στον 13ο που είναι κοινά σήμερα αποδεκτό. Rupert Gunnis, *Historic Cyprus. A guide its towns and villages monasteries and castles*, The Orage Press, England 2014 (first published in 1936), σ. 418. Αυτό επαναλαμβάνει και ο Τσικνόπουλλος, Ιωάννης Π. Τσικνόπουλλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Λευκωσία 1971, σ. 251.

²³ «Κατά τό 1805 κατεγράφησαν ως περιουσία τής Μονής τά έξής όλίγια: σανία 1, δίσκος μικρός 1, πίθοι μεγάλοι 6 καί μικρός 1, κούμνα τής ρακής 1, χωράφια καφίτζια 284, καί έλαίας όλες κόρμε 80. Κατά τό 1866 κατεγράφησαν 98 στρέμματα γής καί 53 έλαιόδενδρα». Τσικνόπουλλος, ό.π., σ. 251.

²⁴ Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ό.π., σ. 588.

²⁵ Μοναχή Αγάθη, ό.π., σ. 18,33. Ο μοναχός αυτός είναι μακρινός προπάππος του γράφοντος.

²⁶ Στο ίδιο. 18-19.

²⁷ Συγκεκριμένα, τα έτη 1915-1918 επί μητροπολίτη Πάφου Ιακώβου Ανζουλάτου πωλήθηκε η περιουσία της μονής, ενώ τα έτη 1932-1935 και 1954-1955 πωλείται και στο τέλος χαρίζεται η περιουσία, οριστικά. Στο ίδιο, σ. 21.

με σημαντικές παρεμβάσεις στο μνημείο. Η μονή λειτουργούσε ως ξωκκλήσι της κοινότητας κατά το οποίο μετέβαιναν εκεί οι ιερείς και οι πιστοί και το λειτουργούσαν κατά τις θεομητορικές εορτές, εξαιρέτως κατά την Τρίτη της Διακαινησίμου και στις 15 Αυγούστου.

Μετά από ενέργειες των κατοίκων και αποδήμων της κοινότητας τέθηκε η θεάρεστη επιθυμία το ως τότε ξωκκλήσι να επαναλειτουργήσει ως μονή και πνευματικός πνεύμονας της περιοχής. Πράγματι στις 28 Σεπτεμβρίου 1994 μετονομάζεται σε μονή Παναγίας Σαλαμιωτίσσης και το ίδιο έτος αρχίζει παγκύπριος έρανος για αναστήλωση και επαναλειτουργία της. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1996²⁸ έγινε η εγκατάσταση σε πρόχειρα καταλύματα της μονής της αδελφής Αγάθης, της πρώτης μοναχής, η οποία θα γινόταν η προϊσταμένη και αργότερα ηγουμένη της μονής, μέχρι τις μέρες μας. Εν συντομία τα σημαντικότερα γεγονότα για τη μονή ήταν τα Θυρανοίξια της που έγιναν από τον μητροπολίτη Πάφου Χρυσόστομο Β΄ στις 28 Οκτωβρίου 2002, η μεγαλοσχημία της Αγάθης μοναχής στις 28 Οκτωβρίου 2003²⁹ και στις 8 Σεπτεμβρίου 2020 η ενθρόνιση της σε ηγουμένη, την ίδια ημέρα που το 1996 έγινε και η εγκατάσταση της στη μονή.³⁰

Η μονή στις μέρες μας με τις άοκνες προσπάθειες της ηγουμένης και της συνοδείας της, των δυο άλλων μοναζουσών Θεοφανώς και Παναρέτης, καθώς και τις εισφορές των πιστών έχουν οικοδομήσει δύο πτέρυγες με κελιά, παρεκκλήσι και άλλους χώρους. Η μονή έχει μόνιμο ιερέα ενώ πανηγυρίζει κατά το Γενέσιο της Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου) και στις 28 Οκτωβρίου, εορτή της Αγίας Σκέπης της Θεοτόκου.³¹ Οι περισσότεροι προσκνητές όμως κυρίως προσέρχονται για να εορτά-

²⁸ Μοναχή Αγάθη, ό.π., σ. 41

²⁹ Μεγαλοσχημία ονομάζουμε την κουρά της μοναχής και τη χειροθεσία της σε μεγαλόσχημη μοναχή.

³⁰ Επίσης στις 16 Απριλίου 2022 έγινε η μεγαλοσχημία της δεύτερης μοναχής στη μονή με το όνομα Θεοφανώ, η τελευταία μαζί με την αδελφή Παναρέτη συνιστούν σήμερα την αδελφότητα της μονής.

³¹ Η εορτή γίνεται συνήθως αγρυπνία. Στη μονή γίνονται όλο συνολικά πέντε καθιερωμένες αγρυπνίες, στις 28 Οκτωβρίου, στις 21 Νοεμβρίου, εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου όπου εορτάζουν όλοι οι μοναχοί/ες, γιατί η Παναγία ουσιαστικά έγινε και η πρώτη ησυχάστρια, στις 1 Ιανουαρίου, την Παρασκευή του Ακαθίστου Ύμνου και στην εορτή της Αγίας Κωνσταντίας.

σουν την Παναγία κάθε Τρίτη της Διακαινησίμου εβδομάδας και στις 15 Αυγούστου, ημέρα της κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Ο παλιός ενοριακός ναός του Αγίου Γεωργίου

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της κοινότητας, όπως γράψαμε και πιο πάνω, φαίνεται ότι λειτουργούσε ως ενοριακός ναός μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Το αρχικό κτίσμα του ναού πιθανόν να ανάγεται στον 16^ο ή 18^ο αιώνα, μονόκλιτος, καμαροσκέπαστος ναός, παρόμοιος με το καθολικό της μονής Σαλαμιωτίσσης και της μονής Αγίου Γεωργίου στα Μέσανα. Με την οικοδόμηση του μεγάλου ναού της Αγίας Βαρβάρας ο ναός του Αγίου Γεωργίου, όπως πληροφορούμαστε από εφημερίδα της εποχής, ήταν ετοιμόρροπος, φαίνεται να αφέθηκε και κατέρρευσε. Επί μητροπολιτείας Ιάκωβου Αντζουλάτου, μετά από την πίεση του λαού για περισσότερη ιδιωτική περιουσία, ξεπουλήθηκαν, και τις περισσότερες φορές χαρίστηκαν, τεράστιες περιουσίες της Εκκλησίας ακόμα ναοί και καθολικά παλαιών μονών.³² Το ίδιο θα έγινε και με τον ναό του Αγίου Γεωργίου, επιπλέον, οι πέτρες του ερειπωμένου πια ναού θα χρησίμευσαν ως πρώτη ύλη για την αποπεράτωση του ναού της Αγίας Βαρβάρας. Είναι εμφανές ότι από τον ναό του Αγίου Γεωργίου διασώθηκε, μέχρι τις μέρες μας, μέρος της αψίδας του ιερού.³³ Από χειρόγραφη επιστολή πληροφορούμαστε ότι η ανακατασκευή του ναού έγινε από τον Μιχαήλ Νεοφύτου περί το έτος

³² Αρχείο Ελεγκτικού Γραφείου Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου (στο εξής: ΑΕΓΙΜΠ), φάκελος Σαλαμιού και Αρχιμανδρίτης Τυχικός Βρυώνης, *Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Κουμάνων*, Εκδόσεις Κέραμος, Λευκωσία 2018, σ. 23.

³³ Εξετάζοντας προσεκτικά τις διαστάσεις του ναού και την οικοδόμησή του παρατηρήσαμε ότι όντως ο βόρειος, νότιος και δυτικός τοίχος έτυχαν ανακατασκευής, το ίδιο φυσικά και η στέγη. Ο ναός εσωτερικά έχει διαστάσεις 15.20X4.20, οι τοίχοι του είναι 60εκ ο καθένας. Αυτό που παρατηρούμε, σε συσχέτιση με άλλους ναούς, είναι ότι το πλάτος του είναι φυσιολογικό, το μήκος όμως δεν ανταποκρίνεται στα μεγέθη παρόμοιων ναών που θα έπρεπε να ήταν 3 – 5 μέτρα μικρότερο. Επίσης, ο ανατολικός και δυτικός τοίχος είναι στα φυσιολογικά όρια με άλλους ναούς της ίδιας περιόδου ενώ ο βόρειος και νότιος τοίχος θα έπρεπε τουλάχιστο να ήταν κατά 40εκ πλατύτεροι για να μπορούν να δέχονται τις πιέσεις της οροφής που θα ήταν καμαρο-οξυκόρυφη στέγη, παρόμοια με τις μονές Σαλαμιωτίσσης. Επίσης από τον παλιό ναό είχαν διασωθεί τα βημόθυρα τα οποία ανάγονται στον 19ο αιώνα, δυστυχώς κλάπηκαν.

1935.³⁴ Το πως ανεγέρθηκε όμως την περίοδο αυτή που βρισκόταν σε εξέλιξη η ανέγερση του ναού της Αγίας Βαρβάρας και, ταυτόχρονα, η οικονομική κατάσταση των κατοίκων ήταν δύσκολη, είναι κάτι που δεν μπορούμε να το εξηγήσουμε.³⁵

Τον Ιανουάριο του 2021 με πρωτοβουλίες του Σάββα Παπαδόπουλου συστήθηκε επιτροπή για εξωραϊσμό του ναού και ανακατασκευή της οροφής ώστε μοιάζει με τους ναούς της Μονής Σαλαμιώτισσης και του Αγίου Γεωργίου Κουμάνων.³⁶ Ο ναός πανηγυρίζει κατά τις εορτές του Αγίου Γεωργίου 23 Απριλίου ή Δευτέρα της Διακαινησίμου και στις 3 Νοεμβρίου, ενώ λειτουργείται και σε έκτακτες περιπτώσεις.

Το ξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής βρίσκεται περί τα έξι χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από το κέντρο της κοινότητας και στην ανατολική όχθη του ξεροπόταμου απέναντι ακριβώς από τη γνωστή μονή της Παναγίας του Σίντη. Ο ναός είναι αφιερωμένος στην Αγία μεγαλομάρτυρα Παρασκευή, αν και πιστεύουμε ότι αρχικά ήταν αφιερωμένος στον τίμιο Σταυρό όπως και ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου³⁷. Ο ναός μετρίου μεγέθους³⁸ αρχικά μονόκλιτος καμαροσκέπαστος με

³⁴ ΑΕΓΙΜΠ, φάκελος Σαλαμιού.

³⁵ Ο Μιχαήλ Νεοφύτου φαίνεται από τα πρακτικά της Εκκλησιαστικής Επιτροπής Σαλαμιούς, με ημερομηνία 29/6/1975, ότι ήταν ο ιδιοκτήτης του τεμαχίου όπου ήταν ο ναός και καρπούταν των εσόδων του ναού μέχρι τον θάνατό του το 1965, το ίδιο έπρατταν και οι κληρονόμοι του μέχρι τουλάχιστο το 1975. ΑΕΓΙΜΠ, φάκελος Σαλαμιού.

³⁶ ΑΕΓΙΜΠ, φάκελος Σαλαμιού. Η έναρξη των εργασιών ανακατασκευής της οροφής και αναπαλαιώσής άρχισαν στις αρχές Ιουλίου του 2022.

³⁷ Βλέπε περισσότερα: Ανδρέας Φούλιας- Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, *Ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου*, Λευκωσία 2019. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το ότι ο ναός πανηγυρίζει, εκτός από τις 26 Ιουλίου, εορτή της Αγίας μάρτυρος Παρασκευής, και κάθε Παρασκευή της Διακαινησίμου, ημέρα που πανηγυρίζουν και άλλοι ναοί αφιερωμένοι στον Σταυρό, όπως η Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου, ο Σταυρός του Κρατημάτου. Βλέπε περισσότερα. Πάτερ Τυχικός Βρυώνης, *Η τιμή των τοπικών αγίων στην Εκκλησιαστική περιφέρεια της Πάφου (ιστορική προσέγγιση)*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Διδακτορικό Πρόγραμμα της Θεολογίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, Πάφος, 2022, σ. 475.

³⁸ Ο ναός έχει διαστάσεις 10.60 εκ. μήκος, οι τοίχοι είναι 60 εκ. ο καθένας (ανατολικός

δύο εισόδους, νότια και δυτική, και έξι συνολικά τυφλά τόξα ανάγεται στον 16^ο αιώνα³⁹ και ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες που δυστυχώς στις μέρες μας έχουν καταστραφεί στο μεγαλύτερο τους μέρος. Η καταστροφή των τοιχογραφιών οφείλεται στο ότι η καμαροσκέπαστη οροφή του ναού είχε εν μέρει καταπέσει, όπως και ο δυτικός τοίχος, ίσως λόγω του σεισμού του 1953. Ο ναός πιθανότατα υπήρξε καθολικό παλαιάς μονής ή μετοχίου, ενώ δεν αποκλείεται να υπήρξε και ενοριακός ναός παλαιού οικισμού ο οποίος διαλύθηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στο νησί ή ακόμα ιδιόκτητο παρεκκλήσι φέουδο κατά την περίοδο της Φραγκοενετοκρατίας. Κατά την περίοδο πάντως της Τουρκοκρατίας φαίνεται τα χωράφια καθώς και ο ναός θα περιήλθαν στην μονή Κύκκου ενώ αργότερα αγοράστηκαν από κατοίκους της Σαλαμιούς.⁴⁰ Ο ναός ενέπιπτε αρχικά εντός του τεμαχίου που ανήκει στον Σολωμή Ιωάννου, ο οποίος, αργότερα, το 1991, έφτιαξε τον ναό και τον παραχώρησε στην Εκκλησία.

Στον ναό σήμερα σώζονται αρκετά ίχνη τοιχογραφιών σε διάφορα σημεία του, τα οποία με δυσκολία καταφέραμε να αναγνώσουμε, αξίζει όμως να αναφερθούμε έστω και ονομαστικά: α) στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού η πλατυτέρα ένθρονος με δύο αρχαγ-

και ο δυτικός). Το πλάτος του είναι στα 5.30 εκ. και μέσα 3.20 εκ. Η αψίδα του ιερού έχει χορδή 2.40 εκ. και βέλος 140 εκ., ενώ το ύψος της είναι στα 3.60 εκ. (παρόμοιες διαστάσεις ναού έχει και ο άγιος Νικόλαος της Γαλαταριάς). Τα έξι συνολικά τυφλά αψιδώματα έχουν μεταξύ 40 εκ. και 45 εκ. εσοχή, ενώ οι τοίχοι νότιος και βόρειος έχουν συνολικό πάχος ένα μέτρο ο καθένας. Ειδικότερα, τα τυφλά τόξα έχουν διαστάσεις: τα κεντρικά 2.40 εκ. πλάτος, τα δυτικά 2.20 εκ. και τα ανατολικά 1.50 και το ύψος όλων κυμαίνεται γύρω στο 2.20. Το φωτεινό άνοιγμα της κόγχης του ιερού έχει διαστάσεις εσωτερικά 60X25 εκ. και εξωτερικά 55X15 εκ. Το πάνω μέρος της αγίας τράπεζας είναι εξάγωνου σχήματος ενώ πιστεύουμε ότι θα πρέπει τοποθετήθηκε ξανά κατά την επισκευή του ναού ανάποδα προς τα κάτω, μία επίσης εσοχή υπάρχει στη θέση της αγίας πρόθεσης καθώς και χωνευτήρι.

³⁹ Γύρω από τον ναό υπάρχει μια παράδοση την οποία καταγράφει ο Gunnis: ότι δηλαδή ο μαθητής αυτού που έκτισε τον ναό της Αγίας Παρασκευής έκτισε τον ναό της Παναγίας του Σίντη ο οποίος είναι κτίσμα του 1542. Η αρχιτεκτονική βέβαια των δύο ναών διαφέρει κατά πολύ. Η παράδοση αυτή μπορεί και να στηριχθεί ιστορικά καθότι ο ναός της Αγίας Παρασκευής ανάγεται πιθανότατα στον 16^ο αιώνα, την ίδια περίοδο που κτίστηκε και η μονή Σίντη. Ο Gunnis, συνεχίζοντας, γράφει ότι ο μάστορας που έκτισε την Αγία Παρασκευή ζήληψε τον μαθητή του που έκτισε μεγαλύτερο και ωραιότερο ναό και τον έριξε από τον τρούλο του ναού με αποτέλεσμα να σκοτωθεί. Gunnis, ό.π., σ. 262.

⁴⁰ Λεμονιάτη, ό.π., σ. 36.

γέλους, Μιχαήλ και Γαβριήλ εκατέρωθεν της,⁴¹ β) στα τρία τύμπανα των τυφλών τόξων, στο πρώτο απεικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ ενώ εκατέρωθεν στο εσωράχιο εικονίζονται δυσανάγνωστα δυο άγιοι προφήτες ή απόστολοι, γ) στο δεύτερο ο Άγιος Μάμας ενώ ανατολικά και δυτικά στα εσωράχια σώζονται ίχνη από αδιάγνωστους αγίους, δ) στο τρίτο διακρίνεται έφιππος, άγιος προφανώς, ο Άγιος Γεώργιος, ε) στο δυτικό εσωράχιο του τόξου εικονίζεται η Αγία Παρασκευή να βαστάζει τον Χριστό και ακριβώς απέναντι διακρίνεται μια ακόμη αγία. Πάνω από το τυφλό τόξο στη νότια και δυτική γωνία υπάρχουν δυο πιθανόν οσίες, η μία εκ των οποίων φέρει τον όνομα «Βαρβά» προφανώς η Αγία μεγαλομάρτυς Βαρβάρα. Μερικές παραστάσεις ακόμα στο νότιο τοίχο καθώς και δυσανάγνωστη -πιθανόν κτητορική επιγραφή- είναι αρκετά κατεστραμμένες. Ο ναός πανηγυρίζει κατά την εορτή της Αγίας μεγαλομάρτυρος Παρασκευής (26 Ιουλίου) και την Παρασκευή της Διακαινησίμου εβδομάδας.

Άλλοι ναοί στο παρελθόν

Τέλος, να αναφέρουμε ότι στην κοινότητα υπήρξαν και άλλοι αξιόλογοι ναοί και σεβάσματα. Λόγω τού ότι η έκταση του άρθρου μας περιορίζει και δε μπορούμε να αναφερθούμε σ' αυτά εκτενέστερα, θα τα αναφέρουμε πολύ επιγραμματικά.

α) **Το σπήλαιο του Αγίου Κουρνούτα** στο οποίο οι ντόπιοι κατέφευγαν κυρίως σε λοιμικές περιόδους και ζητούσαν τη θεραπεία. β) Τα **ερείπια του Τιμίου Προδρόμου**, πιθανότατα μεσαιωνικό κτίσμα το οποίο εξαφανίστηκε τελείως με την οικοδόμηση του τότε δημοτικού σχολείου.

⁴¹ Διακρίνεται σήμερα καθαρά ο ένας από τους δύο αγγέλους.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων και επιμελητών του τόμου

Γιώργος Γεωργής: Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Νεάπολις (Πάφος)

Ευθυμία Λεμονιάτη: Υποψήφια Διδάκτωρ Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Νεάπολις (Πάφος)

Κυριάκος Ιακωβίδης: Λέκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις (Πάφος)

Κωστής Κοκκινόφτας: Ερευνητής, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

Μαρία Μιχαήλ: Επιστημονική συνεργάτιδα του Τμήματος Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Νεάπολις (Πάφος)

Μητροπολίτης Πάφου Τυχικός: Διδάκτωρ του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις (Πάφος)

Χρίστος Κ. Κυριακίδης: Διδάκτωρ Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αναπληρωτής Έφορος του Κρατικού Αρχείου